

Оксана ЛИКОВА

ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ГЛИНЯНОЇ ІГРАШКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

Здійснено огляд колекції глиняних іграшок кінця ХІХ — початку ХХІ століття Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Проведено розподіл наявних іграшок та їх аналіз за кількома групами: за формою та функціональним призначенням, за здатністю створювати звук, за періодом виготовлення, за осередками, шляхами та часом їх надходження до фондів музею-заповідника.

Ключові слова: типологія, колекція, глиняна іграшка, свистунець, «монетка», скульптура малих форм, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.

© О. ЛИКОВА, 2013

Нині в Україні є кілька праць, у яких робиться спроба класифікації української глиняної іграшки. Найвідоміші з них — монографії українських дослідників Олександра Найдена та Людмили Герус, опубліковані наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття й присвячені виключно українській народній іграшці. Праця Олександра Найдена «Українська народна іграшка» [5] стала першим дослідженням, у якому українська народна іграшка подана відносно повно щодо географії поширення та матеріалів, з яких вона виготовляється. Монографія Людмили Герус «Українська народна іграшка» [1] стала першою працею, у якій найповніше досліджено українську народну іграшку: з'ясовано витoki та висвітлено історію іграшки в Україні, окреслено регіони, осередки, подано імена майстрів. Окремо приділено увагу глиняній іграшці. Розглянуто способи її формотворення та декорування, функціональні властивості. В обох названих працях типологічний аналіз проведено за формою та функціональним призначенням. Автори виділяють три групи: свистунці, монетку та скульптуру дрібних форм.

У згаданих публікаціях розглядаються усі народні іграшки, які побутували в Україні, не залежно від їх матеріалу виготовлення та місця збереження. Однією з публікацій, присвячених суто глиняним іграшкам кінця ХІХ — початку ХХІ століття, у якій зроблена спроба їх типології, стала праця співробітника Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України Світлани Литвиненко «Варіанти українських назв глиняних іграшок» [3, с. 79]. Автор наводить чотири типологічні групи: свистуни, барині, монетки та торохтушки. Усі групи аналізуються з погляду лексико-семантичних особливостей назв українських глиняних іграшок без пояснень принципу розподілу за групами. В інших наявних публікаціях, якщо і зустрічається розподіл української глиняної іграшки за групами, то за основу береться класифікація, запропонована Олександром Найденом.

Зазначу, що донині не опубліковано жодної праці, присвяченої аналізу колекції української глиняної іграшки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (далі — Музей-заповідник).

Наша праця присвячена аналізу колекції української глиняної іграшки кінця ХІХ — початку ХХІ століття, яка зберігається у фондах Музею-заповідника з метою їх типологічного аналізу.

За основу взято колекцію української глиняної іграшки кінця XIX — початку XXI століття, яка зберігається у фондах Музею-заповідника, оскільки нині вона найбільша в Україні — 4041¹ одиниць збереження. Для порівняння, збірка «народної глиняної іграшки та фігуративної пластики Національного музею українського народного декоративного мистецтва складає понад 3,5 тисяч одиниць збереження». Колекція іграшок Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, який володіє найбільшою колекцією кераміки в Україні після Музею гончарства, за свідченням зберігача фонду іграшки Лілії Чайковської, «нараховує більше тисячі експонатів» [7, с. 77]. Із них близько 150 предметів — іграшки з глини (згідно інвентарних книг Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України). А колекція української народної іграшки у фондах Державного музею іграшки Міністерства освіти і науки України, працівники якого цілеспрямовано займаються збиранням іграшки, за даними каталогу «Українська народна іграшка» нараховує «понад 1000 зразків» [6, с. 1]. Проте не всі вони глиняні.

Типологічний аналіз глиняної іграшки, як і будь-якого іншого виду народного мистецтва, можна проводити в кількох напрямках. Це залежить від того, які ознаки беруться за основу. Ми ж проведемо аналіз за кількома основними ознаками: за формою та функціональним призначенням, за здатністю створювати звук, за місцем виготовлення та за часом виготовлення.

За формою та функціональним призначенням глиняні іграшки дослідники поділяються на чотири групи: свистунці, монетка, скульптура малих форм та торохтушки. Перш за все розглянемо колекцію української глиняної іграшки Музею-заповідника за цією схемою, оскільки на сьогодні вона є класичною.

Як стверджує дослідник української іграшки Олександр Найден, свистунці — найбільш поширена іграшка в Україні [5, с. 42]. Тому не дивно, що

¹ Із виступу завідувача Відділу науково-фондової роботи Національного музею українського народного декоративного мистецтва Ірини Бекетової «Колекція глиняної іграшки в збірці Національного музею українського народного декоративного мистецтва» на Міжнародній науково-практичній керамологічній конференції «Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи» (19-22.10.2010).

майже половина глиняної іграшки у фондах Музею-заповідника свистунці — 1771 од. зб. (43,9%). При виготовленні їм надавався вигляд пустотілих фігур з отворами для вдування повітря, що сприяло відтворенню звуку. Ця властивість є вирішальною при визначенні приналежності іграшок до цієї групи.

Асортимент свистунців у фондах Музею-заповідника представляє велику кількість їх видів, які виготовляли гончарі на всій території України — у вигляді птахів («пташка», «півник», «курочка», «качка», «соловей», «чайка з чаєнятами», «зокулька»), тварин («звір», «коник», «левик», «баранчик», «поросятко», «кіт», «собачка», «олень», «козлик», «їжачок», «ослик», «білочка», «бичок», «лось», «вепр», «миша»), риб («рибка»); у вигляді грибочків, будівель («хатка») (Олександрі Порохівник та Ганні Діденко з Опішні); дрібні скульптури, частина яких — свистунці («ведмідь з куркою», «ведмідь з макітрою», «ведмедик з квітами», «ведмедик з гармошкою», «зайчик з морквою», «чортик з кулькою», «цап з бубоном», «козел із гітарою», «коза з грибочками», «баба з коровою», «бобер із птахом»); у вигляді людей («бариня», «куми», «Баба Яга», «вершник»). Окрім традиційних глиняних свистунців у фондах Музею-заповідника зберігається також 17 окарин — різновиди свистунців. Виготовлені вони сучасними майстрами — Єфросинією Міщенко з Бубнівки (Вінниччина), Олександром Вільчинським з Полог (Запоріжжя), Наталією Величенко та Олександром Пінзелем з Ужгорода (Закарпаття).

Окрему групу глиняних іграшок становить «монетка», яка, будучи моделями ужиткового посуду, повторює особливості його форми та оздоблення. Визначальним критерієм зазначених виробів є ідентична відтворюваність усіх форм ужиткового посуду у малих розмірах, через що на базарі вони коштували дешево — монетку. Звідси й походження назви цієї групи іграшок. Та, незважаючи на це, гончарі так само скрупульозно ставилися до виготовлення «монетки», як і до традиційного ужиткового посуду. «Монетка» у фондах Музею-заповідника становить 24,3% колекції глиняних іграшок (984 од. зб.). Асортимент «монетки» повторює усе розмаїття традиційного українського глиняного посуду. В колекції представлені «мисочки», «тарілочки», «блюдечка», «гличички», «тиквасті гличич-

Іграшки, що утворюють звуки							Іграшки, що не утворюють звуків								
Торохтуш-ки	Свистунці						Дрібна пластика						Монетка		
Іграшки, що коливаються ворюють звуки	Орнігоморфні	зооморфні	антропоморфні	іхтіоморфні	фантастичні	у вигляді будиночків	Міксоморфні	Орнігоморфні	зооморфні	антропоморфні	скульптурні композиції	фантастичні	у вигляді будиночків	міксоморфні	Глечик, горщик, миска та усі інші види глиняного посуду

ки», «горщечки», «риночки», «зливушники», «чавунці», «пасківнички», «друшлячки», «сковорідки», «діжечки», «чайнички», «макітерки», «квітнички», «двійнята», «трійнята», «четвірнята», «баньки», «тиковки», «слоїки», «кухлики», «чашечки», «чарочки», «бокальчики», «друшляки», «барильця», «супнички», «носатки», «цукерниці», «фруктовниці», «скарбнички», «свічники», «вазочки» тощо.

Майже третина колекції глиняних іграшок Музею-заповідника (1281 од. зб., що становить 31,7% колекції) — *скульптура малих форм* у вигляді фігурок тварин, птахів, вершників, баринь, кумів, невеликих композицій. За формою та образами вони перегукуються зі свистунцями, але відмінність їх полягає у відсутності отворів для дугтя, що унеможливає створення звуку. Частину образів майстри взяли з усної народної творчості та творів письменників — «Відьма», «Катерина», «Вакула», «Наталка», «Козак Мамай», «Куми», «Свати», «Старости», «Молоді», «Мавки», «Солоха» тощо.

Торохтушки (або хихички) — це іграшки різноманітних форм, які під час коливання створюють шум, торохтять. У колекції Музею-заповідника зберігається п'ять таких іграшок (0,1%): «Торохтушка» Сергія Радька (Межирічі, Черкащина), «Миланка» — іграшка-гримушка А. Квашина (Кубань), дві хихички Федора Пошивайла (Опішне, Полтавщина) та одна Тетяни Повлишин (Львів).

Останнім часом з'являються спроби типологізувати глиняні іграшки **за здатністю створювати звук**. Пропонуються дві групи: *ті, що утворюють звук*,

і ті, що його не утворюють. У свою чергу ці дві групи розподіляються за чотирма підгрупами за функціональним призначенням. Зазначу, що користуючись цим поділом у колекції української глиняної іграшки Музею-заповідника також можна знайти зразки до всіх типологічних груп.

Відповідно, якщо аналізувати повноту представлення виділених груп у розглядуваній колекції, то потрібно зазначити, що друга група (іграшки, що не утворюють звуків) складає більшу частину колекції української глиняної іграшки Музею-заповідника (56%).

Наведені два способи типології глиняної іграшки принципово не відрізняються. Відмінність розподілу полягає у тому, яка ознака взята за основу. Відповідно, і послідовність поділу змінюється: за здатність створювати звук спочатку розподіляємо іграшку на дві великі групи, кожна з яких ділиться ще на дві. Ці чотири підгрупи і є тими групами, які виділяються, якщо за основу поділу брати форму та функціональне призначення, що було зроблено у першому випадку.

Як уже зазначалося, розподіл іграшки на типи, як і будь-якого іншого виду народного мистецтва, залежить від того, які ознаки покласти в його основу. За основу поділу можна брати не лише здатність створювати звук, форму та функціональне призначення іграшки. Типології української глиняної іграшки можна проводити за місцем та часом її виготовлення.

Якщо брати за основу сучасний адміністративно-територіальний поділ України, то **за місцем виготовлення** українська глиняна іграшка поділяється на

25 типологічних груп, які виділяються відповідно за областями: вінницька, волинська, дніпропетровська, донецька, житомирська, закарпатська, запорізька, івано-франківська, київська, кіровоградська, кримська, луганська, львівська, миколаївська, одеська, полтавська, рівненська, сумська, тернопільська, харківська, херсонська, хмельницька, черкаська, чернівецька, чернігівська іграшки. Кожна із зазначених груп може мати підгрупи залежно від автора виготовлення. Але проводити такий розподіл вважаю за недоцільне, оскільки давніші іграшки здебільшого «безіменні», а в сучасному мистецтві лише одиниці майстрів, які займаються виключно іграшкою, переважно для них іграшка — це побічний продукт.

Дослідник українського гончарства кінця ХІХ — ХХ століття керамолог Юрій Лащук зафіксував існування наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття 668 місцевостей, де розвивалося гончарство [2]. У фондах Музею-заповідника глиняна іграшка кінця ХІХ — початку ХХІ століття репрезентує 42 гончарних осередки, які представляють шістнадцять областей (тобто 16 груп). Є вироби з Вінниччини (Бубнівка), Закарпаття (Одеса, Ужгород, Хуст), Запоріжжя (Вишневе, Пологи), Івано-Франківщини (Коломия, Косів, Кути), Київщини (Васильків, Вишневе, Віта-Поштова, Київ, Фастів), Криму (Ялта), Львівщини (Львів), Луганщини (Євсуг), Полтавщини (Кременчук, Міські Млини, Опішне, Попівка), Сумщини (Глинськ, Межиріч), Тернопільщини (Голгоче, Гончарівка), Харківщини (Буди, Валки, Ізюм), Херсонщини (Костогризове), Хмельниччини (Кам'янець-Подільський, Хмельницький), Черкащини (Громи, Кочержинці, Маньківка, Межиріч, Сміла, Умань, Худяки, Чигирин), Чернівецьщини (Вижняця, Коболчин, Чернівці) та Чернігівщини (Олешня). Основна маса виробів — 3033 од. зб. (75,1% колекції) — глиняні іграшки з Полтавщини (Опішне), і лише 1008 виробів (24,9% колекції) представляють глиняну іграшку з інших гончарних осередків України. Найчисельніші з-поміж них — свистунці майстрині з Одеси Ольги Шиян (117 од. зб.), 122 глиняні іграшки з Івано-Франківщини (87 — Косів, 35 — Коломия), 101 глиняна іграшка з Київщини (52 — Васильків, 41 — Віта-Поштова, 10 — Вишневе), 65 свистунців майстрів з Хмельниччини (Хмельницький) і 43 посудини-«монетки» Івана

Бойка з Тернопільщини (Гончарівка). Інші осередки представлені поодинокими зразками, як авторськими, так і анонімними.

За часом виготовлення глиняні іграшки аналізованого періоду можна поділити на чотири основні етапи, які визначаються під впливом історичних подій у державі:

- кінець ХІХ століття — початок ХХ століття;
- 1920-ті роки — середина ХХ століття;
- середина ХХ століття — 1992 рік;
- 1992 рік — наш час.

Основна маса виробів, зібраних у фондах Музею-заповідника, датується 1970-ми — початком 2000-х років. Речі періоду кінця ХІХ — першої чверті ХХ століття складають близько 5% колекції — «монетка», Опішне, Полтавщина, кінець ХІХ ст.; 10 фрагментів свистунців, Опішне, кінець ХІХ — початок ХХ століття; свистунець, Опішне, кінець ХІХ; «монетка», Опішне, Полтавщина, початок ХХ ст.; «монетка», Тернопільщина, перша чверть ХХ ст.; пташка-свистунець, Тернопільщина, 1910—1920-ті роки; звір-свистунець, Черкащина, перша половина ХХ ст.; свистунець, Коломия, Івано-Франківщина, перша половина ХХ ст.; рибка-свистунець, Кременчук, перша половина ХХ ст.; 12 «монеток» першої половини ХХ століття; «Селянка» Андрія Сидоренка, Опішне, 1920-ті рр.; 162 фрагментів статуеток, Попівка, Зінківський район, Полтавщина, 1920-х років.

Це один момент, на який потрібно звернути увагу при вивченні глиняних іграшок, які зберігаються у фондах музеїв — **шляхи надходження**. Виділяються дві основні групи: подарунки та закуплені речі. Розглядаючи першу групу (подарунки), яка є найчисельнішою у колекції української глиняної іграшки Музею-заповідника, виділяється кілька підгруп. Це подарунки як авторів робіт, так і сторонніх осіб, небайдужих до збереження предметів української народної культури. Частина експонатів у 1990-х роках передана Дирекцією художніх виставок України. З 1989 року на базі Музею-заповідника проводяться регіональні, державні та міжнародні Симпозіуми гончарства, які стали джерелом поповнення фондів Музею-заповідника (зокрема й глиняною іграшкою). Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття частина колекції глиняної іграшки надійшла до фондів Музею-заповідника під час етно-

№	Рік надходження	Надійшло експонатів протягом року, од. зб.	Кількість куплених експонатів	Кількість подарованих експонатів	Надійшло експонатів протягом року, %
1.	1987	1123	279	844	27,8
2.	1988	133	81	52	3,3
3.	1989	491	414	77	12,2
4.	1990	407	349	58	10,1
5.	1991	162	72	90	4
6.	1992	140	14	126	3,5
7.	1993	57	53	4	1,4
8.	1994	170	30	140	4,2
9.	1995	136	64	72	3,4
10.	1996	94	47	47	2,3
11.	1997	68	—	68	1,7
12.	1998	35	10	25	0,9
13.	1999	18	3	15	0,4
14.	2000	34	—	34	0,8
15.	2001	19	—	19	0,5
16.	2002	77	—	77	1,9
17.	2003	103	4	99	2,5
18.	2004	54	30	24	1,3
19.	2005	376	203	173	9,3
20.	2006	103	62	41	2,5
21.	2007	98	87	11	2,4
22.	2008	101	—	101	2,5
23.	2009	—	—	—	—
24.	2010	42	—	42	1
	Всього	4041	1802	2239	

графічних та керамологічних експедицій до різних гончарних осередків України.

Друга група (куплені речі) представлена експонатами, закупленими у авторів, на ярмарках, на антикварних базарах, у мистецьких салонах та крамницях тощо. У колекції глиняної іграшки Музею-заповідника таких предметів — 1802 од. зб. (44,6% колекції). Відповідно, речей, що надійшли безкоштовно — 2239 одиниці збереження (55,4% колекції). Динаміку надходження глиняної іграшки до колекції Музею-заповідника можна простежити за поданою нижче таблицею.

З наведеної таблиці видно, що надходження глиняної іграшки до фондів Музею-заповідника за час його існування відбувалося нерегулярно, хоча й щорічно (за винятком 2009 року, коли до колекції не надійшло жодної глиняної іграшки). В одні роки переважала закупка глиняних іграшок, в інші — біль-

шість подарованих експонатів. Найбільше речей передано в перший рік існування Музею-заповідника (1123 одиниці збереження), коли за заповітом Олександри Селюченко її колекція стала власністю установи. Великі поповнення колекції відбулися у 1989 і 1990 роках. У 1989 році в рамках Республіканського симпозіуму гончарства «Опішне-1989» організувалося ліплення традиційної глиняної іграшки учасниками симпозіуму. Готові вироби протягом 1989—1990 років закуплені для колекції Музею-заповідника. 1992 року дирекцією художніх виставок України до фондів Музею-заповідника передано колекцію глиняної іграшки майстрині з Одеси Ольги Шиян. Багато глиняних іграшок надійшло у 2005 році, коли працівники Музею-заповідника проводили ціленаправлені експедиції по Опішні та їздили на антикварний базар у Київ з метою заповнення прогалин у фондів збірках Музею-заповідника. Хоча зага-

лом глиняні іграшки надходять до колекції не регулярно. Спеціально їх пошуком ніхто не займається. Тому колекція на сьогодні не повна.

Отже, аналізуючи колекцію української глиняної іграшки кінця ХІХ — початку ХХІ століття, яка зберігається у фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, залежно від того, яка ознака покладена в основу, можна виділити кілька основних типологічних груп української глиняної іграшки:

За формою та функціональним призначенням: свистунці, монетки, скульптура малих форм, торохтушки;

За здатністю створювати звук: іграшки, що утворюють звук, та іграшки, що не утворюють звук;

За місцем виготовлення: виділяється 25 груп, залежно від області виготовлення;

За часом виготовлення: кінець ХІХ — початок ХХ століття; 1920-ті роки — середина ХХ століття; середина ХХ століття — 1992 рік; 1992 рік — наш час;

За шляхами надходженнями: подарунки та закуплені речі.

Усі наведені підходи до типології української глиняної іграшки можуть бути використані музейними працівниками в процесі атрибутування та інвентаризації музейних експонатів.

1. Герус Л.М. Українська народна іграшка / Л.М. Герус. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2004. — 264 с.
2. Лащук Ю.П. Українська народна кераміка ХІХ—ХХ ст. : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства / Ю.П. Лащук. — Львів : Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, 1969.
3. Литвиненко С. Варіанти українських назв глиняних іграшок / Світлана Литвиненко // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 4. — С. 79—84.
4. Мотрій В. Ольга Шиян / Мотрій Валентина, Пошивайло Олесь // Український керамологічний журнал. — 2001. — № 2. — С. 150—151.

5. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність / О.С. Найден. — К. : АртЕк, 1999. — 256 с.
6. Українська народна іграшка : каталог. — К. : Стило, 2006. — 48 с.
7. Чайковська Л. Фондова колекція народної іграшки Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України / Л. Чайковська // Іграшка, гра, дитина: від обрядової субстанції до сучасних моделей виховання : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Марка Грушевського читання» / за ред. О.С. Найдена. — К. : Стило, 2007. — С. 75—83.

Oksana Lykova

OPISHNE NATIONAL MUSEUM-RESERVE
OF UKRAINIAN POTTERY:
TYPOLOGIC ANALYSIS OF CLAY TOYS

Collection of the late XIX and early XXI cc. clay sculptures kept at the Opishne National Museum-Reserve of Ukrainian pottery is reviewed in the article. In the course of research-work present exhibits have been analyzed and divided into several groups according to their forms and functional destination, acoustic characteristics as well as periods of production, centres of craft, means and time of acquisition by museum repositories.

Keywords: collection, clay toys, «svystunets», «coin», sculpture of small forms, National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne.

Oksana Lykova

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛИНЯНОЙ
ИГРУШКИ НАЦИОНАЛЬНОГО
МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА УКРАИНСКОГО
ГОНЧАРСТВА В ОПИШНОМ

Осуществлен обзор коллекции глиняных игрушек конца ХІХ — начала ХХІ века Национального музея-заповедника украинского гончарства в Опішном. Проведено распределение и анализ имеющихся игрушек по нескольким группами: по форме и функциональному назначению, по способности создавать звук, по периоду изготовления, по центрам, по способам и времени их поступления в фонды музея-заповедника.

Ключевые слова: коллекция, глиняная игрушка, «свистунец», «монетка», скульптура малых форм, Национальный музей-заповедник украинского гончарства в Опішном.